

Літописний список книг князя Володимира Васильковича як один з перших в Україні бібліографічних документів

Стаття присвячена аналізу списку книг князя Володимира Васильковича (XIII ст.) як бібліографічного документа, визначення його ролі та місця у розвитку вітчизняної бібліографії.

Ключові слова: бібліографія, Середньовіччя, список книг, князь Володимир Василькович.

The article is devoted the analysis of list of books of Prince Volodymyr Vasil'kovich (XIII century) as a bibliographic document, determination of its role and place in the development of national bibliography.

Keywords: bibliography, Middle Ages, list of books, Prince Volodymyr Vasil'kovich.

Дослідники вважають, "книжна культура Київської Русі ... була початком виникнення перших внутрішньокнижкових бібліографічних пам'яток, які дійшли до нас" [1, с. 53—54]. Проте, сьогодні відомі лише поодинокі зразки бібліографічних документів XI—XV століть. Уже багато десятиліть зацікавлення науковців викликає літописна звістка про бібліотеку Ярослава Мудрого, перший перелік рекомендованих та заборонених книг: стаття "Богословца от словес" в "Ізборнику Святослава" 1073 року, інвентарні описи монастирських та князівських бібліотек.

Серед цих бібліографічних джерел почесне місце займає список книг, подарованих волинським князем Володимиром Васильковичем (друга половина XIII ст.) храмам Волині, та доколишніх земель, уміщених у Галицько-Волинському літописі [8, с. 447—448].

Як справедливо зауважує дослідниця зі Львова В. Фрис, "при кожній більш-менш обширній згадці про книжкову культуру княжих часів згадується про щедрі дари [Володимира Васильковича] церквам" [12, с. 227]. Однак ці численні згадування є лише побіжними. Бібліографознавцями цей список детально не досліджувався. Найбільше інформації про нього знаходимо в монографії І. Корнейчика "Історія української бібліографії" [8, с. 13—14]. Автор навів дані про кількість та типи описаних у пам'ятці книг, побіжно зазначив, що літописець звернув увагу на їхнє багате оформлення. Утім навіть у цій ґрунтовній праці списку книг князя Володимира відведено тільки один абзац.

На нашу думку, це явище давньої української бібліографії потребує детальнішого вивчення. Тому метою пропонованої статті є аналіз списку книг князя Володимира Васильковича як бібліографічного документа, визначення його ролі та місця у розвитку вітчизняної бібліографії.

Деякі слова з історії створення цього бібліографічного джерела. Володимир Василькович (народився приблизно у другій половині сорокових років XIII століття, волинський княжий стіл посів по смерті батька 1270 року) протягом всього свого княжіння опікувався сакральним будівництвом та художнім оформленням храмів. У Галицько-Волинському літописі зазначається, що князь був "книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і після нього не буде" [8, с. 442]. При дворі Володимира Васильковича діяли скрипторії (цій книгописній майстерні присвячена ґрунтовна стаття Я. Запасака [5]) та бібліотека (детальніше про неї йшлося у нашій статті "Бібліотека Волинського князя Володимира Васильковича" [11]), саме тут був упорядкований Галицько-Волинський літопис. Тут само літопис був доповнений і кількома новими розділами, передостанній

з яких, "Повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича" (ця назва не є оригінальною, але досить часто вживається в науковому обігу), написано, найімовірніше, у першій половині 1289 року". У "Повісті..." міститься унікальна пам'ятка давньої української бібліографії: список книг, подарованих волинським князем Володимиром Васильковичем храмам Волині та ряду інших земель [8, с. 447—448]. В Іпатському списку 1425 року, за яким найчастіше цитується Галицько-Волинський літопис, її текст займає половину сторінки 609, у Хлебніковському міститься на трьох сторінках (777—779). У сучасних публікаціях літопису текст зі списком книг князя Володимира Васильковича має обсяг близько однієї сторінки формату А4 [8, с. 447—448].

У науковій літературі точаться тривалі суперечки з приводу того, хто саме міг би бути автором "Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича" (а відтак — і списку книг Володимира Васильковича). М. Грушевський припускав, що цю частину літопису створив княжий писець Ходорець (Федорець) [3, с. 184]. А. Генсьорський заперечував авторство Федорця, і висловлював упевненість у тому, що автор "був саме духовною особою а ще скоріше — монахом" мотивуючи це тим, що в аналізованому тексті частіше від попередніх фрагментів літопису цитується Святе Письмо, недужий князь порівнюється із біблійним Ювом, а при перерахунку його заслуг основний наголос робиться на його милість до чернечої братії [2, с. 53]. В. Пашуто вважав автором цього фрагмента літопису володимирського єпископа Євсигнія [9, с. 109—129]. В. Єрьомін, заперечуючи усі перераховані гіпотези, припустив, що автором усього Волинського літопису був "чоловік начитаний, освоєний в практиці і традиціях літописної справи — вочевидь місцевий монах чи священник" [4, с. 183]. Утім, переконаність більшості названих дослідників у тому, що "Повість про хворобу і смерть Володимира Васильковича" неодмінно мусила б належати перу особи, наділеної духовним саном, може бути поставлена під сумнів. Світогляд секуляризованої епохи неодноразово шкодив правильному сприйняттю доби Середньовіччя. Як влучно зауважив Г. Честертон, пишучи про те саме XIII століття: "Точку зору XIX століття (яку чомусь називають сучасною) озвучив хтось із дуже солідних вікторіанців... Як неважко помітити, тут береться за аксіому, що хрестоносець — не діяч, чернець — не філософ. Але це перестане здаватися безперечним, якщо ми згадаємо хоча б двох великих сучасників Фрідріха. Святий Людовик був хрестоносцем, але як правитель він процвітав куди більше, ніж Фрідріх... А святий Фома (Аквінський) жив у те ж століття ченців, яке, на думку Маколея, не могло породжувати філософію" [14, с. 14].

Продовжуючи думку, зауважимо, що в той час християнство було не тільки релігією, нехай і пануючою, скільки способом життя, а миряни — такою самою частиною церкви, як і священники, тож їхня начитаність у книгах Святого Письма могла бути ніскільки не меншою. Хрестоматійний приклад — "Повчання дітям" князя Володимира Мономаха, щедро насичене цитатами із церковної літератури. Відтак, значно більшою мірою особливими прикметами автора "Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича" можемо вважати його високу обізнаність з теорією і практикою тогочасної книжності (що цілком влучно підкреслив В. Єрьомін [4, с. 183]) та... дивовижну близькість

автора до самого князя. На сторінках повісті кілька разів бачимо літописця в таких місцях і ситуаціях, куди сторонній людині доступу не було. Наведемо декілька прикладів. Описуючи заснування міста Каменця, автор показує, як князь знаходить підтвердження свого початкового задуму, читаючи уривок книги пророка Осії в "Книзі пророків" [8, с. 429]. У грудні 1287 року вимушений хворобою князь залишає столицю під опікою боярства і єпископа Марка, а сам виїздить до Любомля в супроводі дружини і слуг. Літопис детально описує поїздку князя, залишаючи поза увагою столічні справи [8, с. 437]. Більше того, він занотовує навіть розмову Володимира і його дружини Ольги Романівни про княжий заповіт, явно не призначену для чужих вух [8, с. 438]. У жовтні 1288 року князь Володимир просить Ольгу Романівну провести переговори віч-на-віч із польським послом Яртаком — і в літописному тексті цитується ця розмова [8, с. 441].

Надзвичайно детально описані останні дні і смерть князя в Любомлі 10 грудня 1288 року. Нагадаю, уся еліта князівства залишилася у Володимирі-Волинському, з князем були тільки двірські слуги і... княгиня Ольга Романівна [8, с. 444]. Отож, чи не занадто частими є ці збіги? Чи не варто припустити, що саме княгиня Ольга — дружина князя була автором "Повісті про хворобу і смерть Володимира Васильковича", а отже — і списку книг, подарованих князем церквам? Утім, ми не наполягаємо на цій гіпотезі, яка потребує окремого дослідження.

Беззаперечним фактом є те, що упорядником списку була людина із найближчого оточення Володимира Васильковича, практикуючий християнин, котрий мав високу обізнаність з теорією і практикою тогочасної книжності. Саме тому, описуючи останні дні земного життя князя, перераховуючи його дари храмам Волинської та прилеглих земель, волинський літописець чи не найбільшу увагу приділяє книгам.

Усього у списку налічується 25 найменувань подарованих Володимиром Васильковичем книг. Усі вони належать до церковних служебних книг: Євангелій апракос — 6, Євангеліє — 1, Апостолів апракос — 4, Апостол — 1, Сборників — 2, Паремія — 1, Пролог — 1, Мінея — 1, Тріодей — не менше 2, Октай — 1, Ирмолой — 1, Служебник — 1, Молитовників — 7.

Особливо чисельними були подарунки князя храмам, збудованим за його наказом. Зокрема, для храму згаданого міста Каменця Володимир надав "Євангеліє апракос, оковане сріблом, Апостола апракос, і Паремію, і Сборник отця свого тут ж положив. Так само і в Більську спорядив він церкву іконами і книгами" [8, с. 447]. Для Георгіївського храму міста Любомля, в якому князь любив бувати в останні роки життя, "Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деїсуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканним едвобом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому — два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він [на] дванадцять місяців, викладено життя святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Ермолой; списав він також і Служебник [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутренні списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун" [8, с. 447—448].

Нарешті Петрівській церкві у Бересті, збудованій знову ж таки за наказом самого князя, Володимир Василькович "Євангеліє дав апракос, оковане сріблом" [8, с. 447].

Успенській церкві у Володимирі-Волинському (кафедральному собору Волині, головному храмові своїх володінь) — "Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос [і] святій Богородиці дав" [8, с. 447]. У протегований Володимиром Васильковичем монастир святих Апостолів, також розміщений у столиці Волинського князівства, "він дав Євангеліє апракос, і Апостола, сам списавши, тут ж положив, і Сборник великий отця свого, ... і Молитовника дав" [8, с. 447].

Однак, роздаючи такі багаті дари, князь не обмежується власними володіннями. Так, у "єпископію перемишльську він дав Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав" [8, с. 447]. Натомість, дарунком вельми віддаленому кафедральному собору Чернігова стало "Євангеліє апракос, золотом розписане, а оковане сріблом, з жемчугом, і посеред нього Спаса з емаллю" [8, с. 448].

У нечисленних бібліографічних документах доби Середньовіччя рідко привертає увагу методика бібліографічного опису. За характеристикою М. Здобнова, "Звичай ці описи надають відомості тільки про назви книг, вельми небагато з них містять, крім назви, дані про формат, ім'я переписувача і колишнього власника чи інші дані, які характеризують індивідуальні примірники книг ... упорядників цих описів зовсім не цікавив зміст книг, які розглядалися виключно як речі, як майно" [6, с. 28]. Проте описи книг Володимира Васильковича яскраво виділяються із цього ряду. Як відзначила В. Фрис, маємо в цьому випадку "перший у східнослов'янській бібліографії опис книжок та оправ" [8, с. 78]. В описі Євангелія, подарованого чернігівському кафедральному собору, знаходимо відомості про внутрішнє художнє оформлення книги: "розписане золотом". Із семи описів Євангелій відомості про оправу книг містять шість. Два описи оправ відзначаються найретельнішою деталізацією: "Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деїсуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканним едвобом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому — два святі мученики Гліб і Борис". Варто звернути увагу на словосполучення "чудовні на вигляд", а також на той факт, що найбільше уваги в описі оправ приділено саме образкам, а не кількості коштовних каменів та перлин чи масі догорицінних металів, використаних у кожній оправі. Маємо справу з естетичною оцінкою явища інтролігаторського мистецтва, приклад чи не першого в європейській бібліографії підходу до книги, як до явища матеріальної художньої культури. Саме літописець Володимира Васильковича вперше на українській землі наблизився до буквального, звичного для нас, значення самого терміна "бібліографія" — опис книги. Адже і стаття "Богословца от словес" в "Ізборнику Святослава", і багато інших індексів "істинних та ложних книг" рекомендували чи забороняли тексти і цікавила їхніх складачів лише текстуальна сторона книги. З якого списку читатиме читач рекомендований ними текст, їх не обходило. Опис же книг князя Володимира приділяє увагу саме характеристиці конкретних книг як явища матеріальної культури.

Водночас упорядник списку не оминав у разі потреби й інформаційної, текстової складової книги. Описуючи "Пролог", автор, крім назви книги та відомостей про місце її написання, додає ще таку інформацію: "на дванадцять місяців, де викладено життя святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою за Христа" [8, с. 447—448]. Цей фрагмент — перша у східноєвропейській бібліографії анотація. Її варто назвати найближчим фрагментом усього "Списку книг Володимира Василькови-

ча". Настільки вона лаконічна, змістовна, виразна. Привертає увагу те, що проанотована саме книга, яка не часто зустрічалася в ужитку і могла бути невідомою читачеві. А книги, тексти яких широко розповсюдились по Русі в XIII столітті, автором "Списку" не анотуються. Чи не вперше в практиці європейської книжності маємо приклад розуміння бібліографом подвійної природи книги, важливості відображення в описі як її матеріальних характеристик, так й інформаційного змісту.

Не менш унікальним є факт наявності в описах інформації про місце створення книг. Шість описів містять звороти "списав", чи "списав він", два — конкретизований зворот "списав сам", ще у двох випадках йдеться про книги "отця свого". "Списав він", ймовірно, означає, що книга була виготовлена у скрипторії князя Володимира Васильковича за його наказом. До такого висновку приходимо за аналогією з іншими діяннями князя, які літописець характеризував подібним чином. Хоча в літописі й сказано, що Володимир Василькович "в Любомлі церкву поставив", чи "вилів він також дзвони дивного звуку", ми розуміємо, що ці замисли князя, хоч і фінансувалися ним, проте втілювалися групами майстрів, оскільки силами однієї людини неможливо здійснити такий обсяг фізичної праці.

Натомість зворот "списав сам" незаперечно вказує, що над цією книгою князь особисто працював як переписувач. Зворот же "отця свого" можна тлумачити у той спосіб, що книга вийшла у світ із волинського княжого скрипторію ще за князювання батька Володимира Васильковича — Василька Романовича, або розуміти так, що цю книгу переписав сам Василько Романович. Підкреслити роль двору волинських князів як одного із провідних центрів східноєвропейської книжності було одним з головних завдань укладачів списку, тож можемо говорити про нього, як про спробу видавничої бібліографії.

І ще один цікавий аспект. Ретельно розписано, в які храми було відправлено кожну книжку. Чи не робилося це з метою вказати тим, хто зацікавиться книгами Володимира, місце їхнього знаходження? Адже цілком ймовірно, що на час укладання списку книг князя Володимира, вже було скопійовано Галицько-Волинський літопис, а можливо — й увесь "Літопис Руський". Поміщаючи список до настільки солідного історіографічного кодексу, його упорядник передавав свою працю людям, які ретельно вивчатимуть історію рідної землі. Тож, можна припустити, що перед нами — чи не перше в Україні явище науково-допоміжної бібліографії.

У східнослов'янському культурному просторі аналог списку книг Володимира Васильковича з'явиться тільки в кінці XV століття — "Опис рукописів Кирило-Білозерського монастиря", який М. Здобнов назвав "видатним для свого часу явищем, яке свідчить про вельми високий рівень науково-бібліографічних методів, що застосовувались тоді ученими монахами" [6, с. 29]. У книгах, писаних у польських князівствах доби Середньовіччя, переліки книг, наявних у тій чи іншій книгозбірні, простежуються з початку XII століття, проте майже до середини XIV століття вони носять винятково інвентарно-реєстраційний характер — це списки книг високих церковних ієрархів та кафедральних бібліотек [15, с. 275].

Підсумовуючи сказане, можемо зазначити, що список книг Володимира Васильковича став визначною бібліографічною і книгознавчою пам'яткою книжкової культури України доби Високого Середньовіччя. Характерні особливості документа — розуміння бібліографом подвійної природи книги, важливості відображення в описі як її матеріальних характеристик, так й інформаційного змісту та досконала для свого часу техніка опису книг, яка, крім використання області назви, передбачала включення до бібліографічного опису інших елементів, зокрема — вихідних даних, приміток тощо. Створені автором списку анагації до книг не мають аналогів у середньовічній бібліографії Східної Європи.

Список використаної літератури

1. Беспалова Э. К. История российской библиографии / Э. Беспалова // Библиография. — 2003. — № 2. — С. 41—62.
2. Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис / А. Генсьорський — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — 112 с. — Бібліогр.: с. 101—106 та в підрядк. прим.
3. Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., 9 кн. / Грушевський М. — К. : Либідь, 1993. — Т. 3 / прим. С. К. Ровсонецький. — 285 с. — Бібліогр. в підрядк. прим.
4. Ерёмин И. Литература Древней Руси: источники и характеристики / И. Еремин. — М. : [б. и.]; Л. : Наука, 1966. — 264 с
5. Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича / Я. Запаско // Записки НТШ. — 1995. — № 123. — С. 123—128.
6. Здобнов Н. История русской библиографии до начала XX века / Н. Здобнов. — М. : Гос. изд-во культ.-просвет. лит., 1955. — 256 с.
7. Корнейчик И. История украинской библиографии / И. Корнейчик. — [Х.] : Ред.-вид. від. Кн. палати УРСР, 1971. — 374 с. — Бібліогр.: С. 312—374.
8. Літопис Руський / [пер. з давньорус. Л. Махновця ; відп. ред. О. Мишанич]. — К. : Дніпро, 1989. — XVI, 591 с. — Бібліогр. у тексті та в підрядк. прим.
9. Паушто В. Очерки истории Галицко-Волинской Руси / Паушто В. ; АН СССР, Ин-т истории. — М. : Изд-во АН СССР, 1950. — 330 с. — Библиогр.: С. 307—315 и в подстроч. примеч.
10. Пташицкий С. Библиотека Великого князя Литовского в Вильне в 1510 г. / С. Пташицкий // Библиограф. — 1888. — № 1. — С. 4—7.
11. Синюк С. Библиотека Волинського Князя Володимира Васильковича / Сергій Синюк // Вісн. Кн. палати. — 2009. — № 1. — С. 35—37.
12. Фрис В. Галицько-Волинська книга XIII ст. / В. Фрис // Княжа доба: історія та культура / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України ; відп. ред. Я. Ісаєвич. — Л., 2007. — С. 211—232.
13. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X—XVIII ст. / В. Фрис. — Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2003. — 188 с. — Бібліогр. в кінці розд. та в тексті.
14. Честертон Г. К. Святой Фома Аквинский / Г. К. Честертон. — М. : Политиздат, 1991. — 196 с. — Библиогр. в конце разд. и в тексте.
15. *Kultura Polski sredniowiecznej* / [pod red. J. Dowiata]. — Warszawa : Panstwowy Instytut Wydawniczy, 1986. — 560 s.

*Сергій Синюк,
аспірант Рівненського державного
гуманітарного університету,
член Національної спілки письменників України*